

տնւած ռեխորքի արագօղ երդմանն նշանակու թիւնը՝ ճանաչել են
հիւրասէր եւ իւր հողին ու ձեռքը տրիշին չխնայող բացի այն
պահիս աչնեզել Հոյոց միջից քաջութեան ու յաղթութեան
գլխի որի կենդանի պատկերը տեսնում ենք Հոյոց պատմութեան
թեան մէջ մանկամոռնորտ անընկճելի մաքառման մէջ Արեւ
ջագետքի աշխարհակայներին հետ *) նմանապէս յայտնի է որ
Հայոց ընդհանուր պարագմունքն է երկրիս մշակութիւնը որ
Հայն իւր հողի վերայ եւ օտար երկրներում երբէք բահնու
խոփը ձեռքից թողած չէ։ Հայի այս գեղեցիկ յատկութիւն
ներքոք անկասկած դարաւոր փորձառութեան եւ քաղաքա-
կան գիւրափոփոխ հանգամանքներից առաւել եւ առաւել մի-
ջակուում էին նոյնչափ հին են որչափ հին են նոյն ժողովրդի
մաղգի Սպանդ Արամետի Անահիտի վահագնի Նանէի եւ
այլ սոցա նման նուիրական սրբութիւնների անունները։

• • •

Դրանովս և մտաւումս ի վիճիկ Առնաւոտս պատկու
Ա.

ՏԻՐԱՆՈՒՆԻ ԵՆԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ ՆՈՐ ՄԱՐԻՆՈՒԹԵԱՆ ՁԱՐԴԱՅՄԱՆ
ԵՐ ԲԱՂԱԲԱԿՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ:

Գերմանացիները իւրեանց իրաւունքը համարեն Թրանսիայի եւ Թրանսալիաների հետ հարաբերութեամբ վարել։ Թրանսիան կատարեց իւր դերը, Թրանսալիաները պապի հաւատարիմ զինւորներ են, աղատաօէր Գերմանիան կաշառապանէ եւրոպական քաղաքակրթութիւնը կգերական Թրանսիայի դէմ։ Այսպէս կխօսին Գերմանացիներն, որոնք իւրեանց կեանքի նպատակը շինած են որ եւ իցէ հնարով Թրանսիայից քարձր գիրք քրօնէ լու քաղաքակրթութեան մէջ։ Բայց թէ հնարաւոր է արդե՞ք պատմութիւնը քննադատել, օտար մասին կարծես մոռացած են ներկայացրէք ձեզ, որ Թրանսիան յանկարծ կործանուէր այն պէս, ինչպէս կկործանվի մի նոր տուն, ներկայացրէք ձեզ, որ այդ օրից մենք դադարէինք ստանալ Թրանսիայից թէ ֆրանսական լրագիրներ, թէ ֆրանսական գրքեր եւ ամեն գիւտեր եւ ամեն տեղեկութիւններ։ Մի խօսքով ներկայացրէք ձեզ, որ աշ-

(*) Տե՛ս Արարատ, 1878 ամի, ժբ.

կամ համարձակ Գրանսիան և Նիշապուրի վիշտ կստանա՞նք այս պիտի կործանիչ իրողութեան հետեւանքը վիշտ ոչ թէ նորա համար, որ Պարսիցը ուրախ քաղաք է, ուր ախորժեկի է գտնուել գտնէ առ ժամ մի ազատ ժամանակին, այլ վիշտ մտաւոր, վիշտ հոգեւոր, որովհետեւ Ռուսերից սկսած բոլոր Եւրոպացիներին, նոյն իսկ Հայերիս Գրանսիան մերձաւոր է։ Նորա մէջով անցան կամ նորա մէջից դուրս եկան եւրոպական մտաւոր կեանքի եւ հասարակակեցութեան բոլոր պայմանները։ Որոնց գաղափարներն են խոր տալաւորւած, ուրիշ ամեն ազգերից առաջ, ներկայ ամբողջ աշխարհի վերայ, ո՞վ է մշակել նոյն իսկ գրականական լեզուն, ո՞վ է ուսուցել մեզ գրել, ուտել, հագնել, ողջունել այնպէս, ինչպէս մենք կգրենք, կուտենք, կհագնենք եւ կողջունենք։ Դա Գրանսիան է։ Գրանսիան ձեռով նամակ կգրէք, կտանէք նամակատուն եւ այնտեղ կգտնէք այն կարգեր, որոնք յօրինված են Գրանսիայում։ Կմտնէք հիւրանոց եւ ինչ որ այնտեղ կտեսնէք, ներմուծված է Գրանսիացիներից, սկսած սեղանի վերայ ախուրց աւանակուած սնունդով եւնից, մինչեւ այն սեղանատախտակը, որի միւս կողմը կանգնած է մատակարարը։ Բոլոր գրականական ձեւերը եւ բառերը, որոնք կգործածվին ամբողջ եւրոպայում մտքեր արտայայտելու համար կամ ուղղակի յիշիս առնված են կամ պարզամէտ թարգմանված են ֆրանսերէնից։ Իսկ ինչ որ գտնուել է միւս կողմ, այն Առէք Անգլիան, որ արդէն ինքնակոյ քաղաքակրթութիւն ունի, լուծեցէք Անգլիայի գրականական լեզուն ոչ միայն ձեւերը, այլեւ նոյն իսկ կազմվածքը եւ կհամոզվիք, որ նորա բառերի 1/3 մասը պարզապէս ֆրանսական բառեր են։ Ճշմարիտ է, որ ֆրանսական նորմանները տիրեցին Անգլիային, բայց նրա կատեցէք թէ ինչ բառեր մոխ առնված են ֆրանսերէնից անգլիական լեզուի մէջ, եւ դուք կհամոզվիք, որ այդ մեծ մասամբ այնպիսի բառեր են, որոնք մոխ առնված են իսկ եւ իսկ բարոյական մտքեր արտայայտելու համար։ Քաղաքակրթութեան գաղափարներ արտայայտելու համար, բառերը մոխ առնված են առաւել քաղաքակրթված ազգից։ Գրեթէ չկայ մի այնպիսի ֆրանսական բառ *raison* (թիւն) վերջաւորութեամբ (բարոյական նշանակութիւն ունեցող բառեր) օրինակ *contra-*

diction կամ distinction (հակառակութիւն, գերազանցութիւն) որը միանգամայն եւ անգլիական բառ չլինէր: Նմանապէս եւ té վերջաւորութեամբ բառերը (որոնք անձներէ եւ տառարկաների յատկութիւնները կարտայայտեն): Ֆրանսացիները չեն տիրել Գերմանիային, սակայն ժէ եւ ժԸ (XVII, XVIII) դարերում, այսինքն գերմանական գրականութեան իսկ եւ իսկ կազմակերպութեան ժամանակ, բազմութիւն ֆրանսական բառեր, որոնք կարտայայտեն բարոյական մտքեր, կենցաղավարութեան արդմաններ եւն, մասն գերմանական լեզուի մէջ: Իմացողը կարօղ է մտաբերել թէ ինչ գերմանական լեզուով կիսօտէր ինքն Մեծն Ֆրիդրիխսը der alte Fritz. Նորա բառերի 1/3 մասը ֆրանսական էր: Գերմանական գերմանական լեզուի մէջ:

Այսպէս է մինչեւ զայժմ անգլիական լեզուի մէջ: Պատահմամբ բանամ առաջին անգամ ձեռքս ընկած անգլիական յօմանի որ եւ իցէ մի երես եւ կնկատեմ որ «պայն»-ի անգլիական բառ է իսկ «պէլ» բառը սաքսոնական է, որովհետեւ Անգլո — Սաքսերը նուաճելուց առաջ եւս կուտէին: Բայց «ճաշ» բառը ֆրանսական է: «Ուղղութիւն», «հաճոյանալ», «զարգարել», «երեւակայութիւն», «որոշեալ», «մտաւորական», «գեղարուեստ», «բնաւորութիւն», «ազնիւ», «վայելչութիւն» այս բոլոր բառերը ֆրանսական են: Մինչդեռ աւելի արմատական եւ աւելի նիւթական բառերը, օրինակ առնել, սիրել, հայր, մայր, մանուկներ, հաց եւն, սաքսոնական կամ կերտական բառեր են: Այնպիսի գաղափարներն եւս կան, որոնք անգլիական լեզուի մէջ երկու ոճ ունին, սկզբնական ոճը սաքսոնական է եւ կատարելագործված ոճը ֆրանսական է, օրինակ ազատութիւն — freedom ֆրանսերէնից չէ փոխ առնված, որովհետեւ Սաքսերը գիտէին ազատութիւն յառաջագոյն եւ նուաճվելուց յետոյ կորցրին ազատութիւնը, բայց յետոյ օրէնսդրական ճանապարհով ձեռք բերին ազատութիւն իր բեւ իշխանութեան գիջողութիւն ժողովրդին եւ ահա կերեւին — liberty, franchise, licence ֆրանսական բառերը:

Այժմ Գերմանացիների նորամուտ մի սովորութիւնն է բոլոր օտարերկրեայ արմատ ունեցող բառերից խոյժ առնել: Եւ մի տեսակ խամսութիւն է: Նամականներէ տեսող Ստեֆանը

փոխեց մինչեւ անգամ ամենքին հասկանալի *poste restante* և
նորա փոխանակ մոցրեց ոչ ոքին հասկանալի *postlagernd* բառը
(պահելի նամակներ)։ Բայց ոչ արարեն սա թեթեւամտութիւն
է։ Սորանով չեն կարող ջնջվել (եւ անկարելի է) այն ճանապարհ-
ների հետքերը, որով իրապէս յառաջ կդնար քաղաքակրթու-
թիւնը։ Այսու ամենայնիւ այսպիսի նոր բառերն եւս, որոնք
յառաջացած են գերմանական տրամալից, օտարերկրեայ բա-
ռերը փոխարինելու համար, նայն իսկ իւրեանք կիրեն իւրեանց
վերայ օտարերկրեայ ազդեցութեան հետքերը իսկ եւ իսկ նորա
համար, որ կազմված են այն օտարերկրեայ բառերի ձեւով,
որոնց փոխարինելու համար նորա յօրինված են։ Առէք ժէ
(XVII) դարի մի ֆրանսական գիրք գուք կնկատէք որ լեզուն
միեւնոյնն է ինչ որ այժմեանը, բայց առէք նոյն դարի մի
գերմանական գիրք, եւ կնկատէք ահագին դանդաճութիւն
այժմեան լեզուից։ Ի՞նչի։ Նորա համար որ այնուհետեւ
գերմանական գրականական լեզուի մէջ բազմաթիւ նոր բա-
ռեր գործցան, որոնց մեծ մասը յօրինված են ֆրանսական
բառերի օրինակով թէ նոյնանիշ ֆրանսական բառերը փո-
խարինելու համար, որոնք յառաջագոյն կգործածվին գեր-
մանական գրաւոր լեզուի մէջ, եւ թէ նրբութիւններ ար-
տայայտելու համար ֆրանսական ոճի օրինակով, նոյնը եղաւ
Ռուսերի մէջ եւս։ Այժմ նորա չեն ասի *контрадикции* (ընդդի-
մութեանութիւն), *обстоятельство* (ժողովարարութիւն), *абстрактный*
(վերացեալ), *негативный* (բացասական), այլ փոխարինելին այս
բառերը սոցա ձեւով կազմված ռուսերէն բառերով, որոնք ոչ
այլ ինչ են, եթէ ոչ նոցա թարգմանութիւնը, *противоречіе, воз-*
держание, отвлеченный, отрицательный։ Ուրեմն Ռուսերի մէջ
գրելու բոլոր եղանակը եւ գրելի նոցա բոլոր բառերը, որոնք
քաղաքակրթութեան մտքեր արտայայտելու համար են, առ-
նված են ֆրանսականից։

Պիտի ասեն, որ իբր թէ ես կկամենամ ծառայեցնել յօգուտ
ֆրանսացիների ամբողջ լատինական լեզուն։ Սորա դէմ ես կը-
պատասխանեմ, որ լատինական լեզուն եւս յատկապէս ընդ-
հանրացաւ ֆրանսական լեզուի միջնորդութեամբ ոչ միայն
Ռուսիայի մէջ, այլ մինչեւ անգամ Գերմանիայի մէջ։

Այն ինչ որ առանձին Գերմանացիները լատինական աղբիւրից պահպանեցին լատինական ձեւով, օրինակ բոլոր յատուկ տեսնները, իսկ ինչ որ մտաւ նոցա մէջ լատինականից ֆրանսական լեզուի ճանադարձով, կամ ֆրանսականի աղբեցութեան ներքոյ պահպանած է պնդիսի ֆրանսական կերպարանք, որը ցոյց կտայ նոցա մերձաօր ծագումն։ Այսպէս, Գերմանացիները կանեն Cicero, Cato, բայց կասեն disposition, division, ostentation, այսինքն կասեն լատինական բառերը ֆրանսականի ձեւով։ Բայց որքան կային եւ այժմ եւս կան գերմանական լեզուի մէջ այսպիսի բառեր օրինակ arrangement, amusement, եւն որոնք առանց որ եւ իցէ փոփոխութեան ֆրանսական, գերմանական եւ անգլիական բառեր կհամարվին սակայն ծագումն առել են ֆրանսիացում։ Որոշ սերի կողմից ֆրանսական բառերի յիստաբուսմն իւրեանց լեզուի մէջ փոքր ինչ օւրիշ տեսակ եղաւ նորա համար միայն, որ հոգեւորական մատենագիրները կամ հոգեւորական գասից ելածները մեծ աղբեցութիւն ունէին ռուսական գրականական լեզուի կազմակերպութեան վերայ։ Հոգեւորական հեղինակները կառնէին диспозиція, реляція, амбиція ֆրանսական եւ գերմանական գրքերից, սակայն այս բառերին լատինական վերջաւորութիւններ կապին։ Ռորա համար է որ այն ֆրանսական բառերը որոնք չմտան ռուսական լեզուի մէջ նայն մատենագիրների գործադրութեամբ, այլ մտան նոյն ինքն հասարակութեան գործադրութեամբ օրինակ солдаты, генералы, артисты, եւն, (պահպանեցին բոլորովին ֆրանսական կերպարանք, նմանապէս զանազան иція եւ нзмъ վերջաւորութիւն ունեցող բառերը, որոնք մտած էին ռուսական լեզուի մէջ հոգեւորական մատենագիրների գործադրութեամբ, հասարակութեան կողմից բնդունվեցան եւ մնացին ռուսական լեզուի մէջ միայն նորա համար, որ հասարակութիւնը ծանօթ էր այն բառերի հետ ֆրանսական լեզուն գիտենալով, օրինակ амбиція, патриотизмъ բառերը։) Գրի զո նմա լալ

Ես կարգացի գրածս եւ զարհուրեցայ Կարծես միտեսակ պայմանագիր գրած լինիմ միջադպարին բառակալմութեան մասին։ Բայց ընթերցողը թող ներէ վեհանձնաբար այս բոլորը նորա համար էր, որ առաւել լաւ ապացուցանվեթ

ինչ անտիճանին Թրանսխան եւրոպայի ամեն ազգերի դատարարակէ՛, բայց միայն Խտալիայից։ Բայց Խտալիան եւս վերջին ժամանակէ՛ Ձեմ կամենում պէգանտ (մանրակրկիտ քաների հանէ քնկնող) համարված լինել, ուստի կանգ կրողնեմ կնկատեմ միայն որ ամենայն որ սվ հնարաւորութիւն ունեցել է կարգալ խտալական յրագիր, պիտի ապէ թէ Խտալիայի բոլոր քաղաքական լեզուն բուռացի թարգմանութիւնէ՛ փրանսականից եւ առ հասարակ ամբողջ խտալական յրագիրը ոչ այլ լինէ է, եթէ ոչ — թարգմանութիւն փրանսականից ալիայո՛ւ յիշատակեալ խտալիայի յամենայն ժամանակ :

Թրանսխան մեր ընդհանուր ուսուցիչն է, դատարարակն է, որ սուսացել է մեզ եւ ձեւեր, եւ կենցաղաւարտութեան կանոններ, եւ նորա յարմարութիւններ, այլ եւ գիմնադրօնական դանքնթացքի բոլոր առարկաներ, կատեն թէ ընդհանուր օրինակները Յունաստանն եւ Հռօմն են։ Շատ բարեւ Բայց միտքս այդ չէ, որ հաստատել սկսեմ թէ Թրանսխան բոլոր եւրոպական շուսաւորութեան ազգիւրն է, սա սխալ կլինէր։ Բայց ես կհաստատեմ, որ Թրանսխան մեր ընդհանուր դատարարակն է։ Այսպէս ինքն դատարարակը չէ հնարած այն իմաստութիւնը, որ կաւանդէ, բայց նա կաւանդէ, նորանից ենք մենք ստորել, ահա ինչ է բանը : Ո՛վ չգիտէ, որ ԺԸ (XVIII) դարի հասարակութիւնը ծանօթացաւ գիւղաբանութեան հետ Գէլիի, Թոմիսի եւ Պառնիի միջնորդութեամբ, իսկ Յունաստանի եւ եւ Հռօմի գիւղացիներէ հետ Ռասինի միջնորդութեամբ, ինչպէս այժմ քանի մի թատրօնական ներկայացմանքի միջնորդութեամբ կծանօթանան Օլիմպի աստուածներէ հետ։ Օրինակը Հռօմը եւ Յունաստանն են, կատեն Այո, կլրկնեմ, Բայց ճոքա այնքան հեռու են, այնպէս օտար են նոր աշխարհից, որ կարող են մեր մտքի մէջ յարութիւն առնել այն գաղափարներով, որոնք պահպանված են նոցա մասին աւելի լուսաւորված ազգերի մէջ եւ գլխաւորապէս Թրանսալիաների մէջ, որոնք ըստ ինքեան այժմեան բոլոր ազգերից ամենագոյնական ազգ են։ Ահա ինչի ասելու է, որ քաղաքակրթութիւնը զօրացաւ Թրանսխանի միջնորդութեամբ, որը ստեղծեց նոր կեանքի բոլոր ձեւերը եւ նորա վերայ իւր հոգու կնիքը դրեց։ Ուրեմն խա-

կան դառնական երկիրը նոր աղգերի համար Գրանսիան է։ Այս պատճառով հոխալին ճորա, որոնք կկարծեն թէ թարգմանելով յունարէնից Պլատոն եւ լատիներէնից Տիտոս Լիվիոս եւ ճոցա վարժմունքով զբաղելով կարելի է հասնել այն մտաւոր դարգացմանը, որին հասած են առաւել լուսաւորված Ժամանակակից աղգերը։ Աներկբայելի է, որ այն մարդը, ով գիտենալով նոր լեզուներ եւ մանաւանդ ֆրանսական լեզուն, կժառնթանայ քաջ կերպով մի օտարերկրեայ գրականութեան հետ, աւելի պիտի զարգանայ, աւելի եւրօպացի պիտի լինի քան թէ այն մարդը, որը թէպէտ ջերմեռանդ կերպով ուսումնասիրել է Հօրացիոս (հռոմայեցի հեղինակին), բայց չգիտէ նոր լեզուներ։ Փորձն եւս միեւնոյնը կվկայէ։ Վերջնէնք ո՞նչ երկու ժառանգական—ազնուականներէ եւ հոգեւորականների դասակարգերը։ Առաջինը կրթված է նոր լեզուներով, իսկ երկրորդը գիտէր միայն հին լեզուներ։ Նոյնից որն աւելի մօտ է եւրօպային—իմացողը թող դատէ։

Մեր Հայերիս վերաբերմամբ, բարեբաղդութիւն կհամարենք, որ ֆրանսական լեզուի ուսումնասիրութիւնն ընդհանրապէս տարածված է մեր մէջ եւ ոչ միայն Ռուսահայերի մէջ, այլ մանաւանդ եւ առաւելապէս Թիւրքահայերի մէջ, որոնք ազգին բոլորանուիրաբար ծառայելու կողմից գոցէ առաւել զարգացած եւ յառաջագէմ համարվին քան թէ Ռուսահայերս։ Դէպի ֆրանսական լեզուն մի տեսակ բնազդական համակրութիւն կայ մեր մէջ, ինչպէս եւ առ ֆրանսական ազգն ընդհանրապէս, եւ կարելի է կերպով իմն առել, որ Հայն կրթութեամբ կատարելագործված չէ համարում, եթէ ֆրանսական լեզուն ուսումնասիրած չէ։ Սա միտթարական է, որովհետեւ մանաւանդ այսուհետեւ Գրանսիան պիտի դօրանայ բարոյապէս եւ մտաւորապէս, իւր արտաքին փայլի ետեւէ ընկնելուց դադարելով, Գրանսիան բոլորովին նուիրած է իրան իւր ներքին զարգացման, եւ այս կողմից նա յառաջագիմալութեան հրաշքներ պիտի ցոյց տայ աշխարհին, որի ըսկիղբն կարօղ է համարվել գերօրինակ կերպով յաջողած 1878 թու ի Փարիզեան աշխարհահանգէսը, որի պատճառով օտարերկրացիները մի միլիարդ (հազար միլիոն) ֆրանկից աւելի փող ծախսեցին Փարիզի մէջ։